HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 11 Issue 5, October 2019

DOI Number: 10.9737/hist.2019.786

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 01.08.2019 Kabul Tarihi: 30.09.2019

Atıf Künyesi: Ramazan Sonat, "Bir Cephe İki Önemli Askerî Hata: Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı Sırasında Bağdat'ı Nasıl Kaybetti Sorusu Üzerine Düşünsel Bir Analiz", *History Studies*, 11/5, Ekim 2019, s. 1731-1751.

Bir Cephe İki Önemli Askerî Hata: Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı Sırasında Bağdat'ı Nasıl Kaybetti Sorusu Üzerine Düşünsel Bir Analiz

One Front Two Major Military Mistakes: An Intellectual Analysis on the Question How Did the Ottoman State Lost Baghdad during the First World War

Dr. Ramazan Sonat

ORCID No: 0000-0002-7189-5783

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi

Volume 11
Issue 5
October
2019

Öz: Bu çalışma; Osmanlı Genelkurmayının Birinci Dünya Savaşı sırasında Irak'a yönelik askerî inisiyatiflerini muhakeme etmeyi amaçlamaktadır. Çalışma iki ana eksen üzerine inşa edilmiştir. Birinci kısımda, Osmanlı Genelkurmayının savaşın başlangıcında Irak'taki savaş konseptini nasıl algıladığı ve bu bağlamda ilgili alana hangi ordu birliklerini seferber ettiği tartışmaya açılmıştır. İkinci kısımda, Kut kuşatması sonrasında İran'a gönderilen 13'ncü Kolordu'nun merkezi Bağdat'ta yer alan 6'ncı Ordu'nun gücünü nasıl etkilediği ve onun Bağdat savunmasını ne şekilde zafiyete uğrattığı analiz edilmiştir. Sonuç kısmında ise iki olayın genel bir değerlendirmesi yapılarak bu olayların Osmanlı Devletinin Bağdat'ı kaybedişine hangi oranda tesir ettiği ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Genelkurmayı, Birinci Dünya Savaşı, Irak, Bağdat, 13'ncü Kolordu.

Abstract: This study aims to address the military initiatives of the Ottoman General Staff towards Iraq during the First World War. The study was built on two main axes. In the first part, it was discussed how the Ottoman General Staff perceived the concept of war in Iraq at the beginning of the war and in this context which army units mobilized the relevant area. In the second part, it was analyzed how the 13th Corps sent to Iran after the siege of Kut affected the power of the 6th Army in central Baghdad, and how it defeated the Baghdad defence. In conclusion, a general evaluation of the two events was made and it was tried to determine the extent to which these events affected the loss of Baghdad by the Ottoman Empire.

Keywords: Ottoman General Staff, First World War, Iraq, Baghdad, Thirteenth Corps.

Giriş

Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşı'na dahil oluş süreci kadar¹ savaşı kaybedişi de tartışmalı bir konudur. Bilhassa son yıllarda savaşın yıl dönümü münasebetiyle Türkiye'de farklı disiplinlere mensup araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen çalışmaların önemli bir kısmı bu meseleye odaklanmaktadır. Fakat bazı istisnalar dışında bu çalışmaların ortak özelliği

¹Bu konuda yapılmış bazı özel çalışmalar için bkz: Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010; Ali Kaşıyüğun, *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.

ilgili konu hakkında kayda değer teoriler sunamamalarıdır. Hatta bunlar içerisinde bazıları Osmanlı Devletinin tecrübe ettiği bu başarısızlığı birtakım basmakalıp sebeplere dayandırmaktadır. Bu basmakalıp gerekçelerin en bilineni 1916 yılında Hicaz'da Şerif Hüseyin etrafında şekillenen hareketin² tüm Arap coğrafyasını temsil eden bir Arap ayaklanması ismi ile kamuoyuna takdim edilmesidir. Bu yönde hazırlanan çalışmalar³; Şerif'in Hicaz'da başlattığı ayaklanmanın İstanbul'un daha önce Arap coğrafyasının değişik noktalarında karşılaştığı küçük ölçekli ayaklanmalardan pek bir farkı olmadığını⁴, ciddi derecede milliyetçi hislere rağmen savaş boyunca Osmanlı Ordusu içerisinde birçok Arap subayın yer aldığını⁵ ve Arapların ilgili süreçte bir taraf olmak yerine genel olarak kendi iç dinamiklerinin etkisiyle hareket ettiklerini görmezden gelmektedir⁶. Böylece bu çalışmalar temelsiz bir argüman üzerinden Osmanlı Ortadoğu'sunun elden çıkışını izah etmeye çalışarak tarihsel bir yanlışa imza atmaktadır. İkinci basmakalıp gerekçe Lawrence ve Gertrude Bell gibi birtakım simge isimlerin faaliyetlerini merkeze alarak Osmanlı Ortadoğu'sunun şekillendiğini iddia etmektir⁷. Her ne kadar ifade edilen kişiler savaş sırasında Osmanlı Ortadoğu'sundaki faaliyetleri ile kendi devletlerine çok ciddi derecede katkı sağlasalar bile savaşın gidişatına hiçbir şekilde doğrudan etki etmemişlerdir. Bu sebepten ifade edilen kişileri Osmanlı Ortadoğu'sunda meydana gelen gelişmelerin ana aktörleri olarak göstermek tarihsel gerçekliklerle bağdaşmamaktadır. Üçüncü büyük klişe Osmanlı Ordusu içerisinde yer alan Alman ve Türk subaylar arasında çeşitli konularda yaşanan anlaşmazlıkların Osmanlı Devletinin savaşma kabiliyetini ciddi anlamda

²Şerif Hüseyin isyanının nedenlerini konu edinen bir çalışma için bkz: M. Talha Çiçek, "İttihatçılar ve Şerif Hüseyin: Mekke İsyanının Nedenleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 16, (Yaz 2013), s. 41-57.

³İsmail Köse, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı*, Kronik Kitap, İstanbul 2018; İsmail Köse, *Büyük Oyun'un Küçük Aktörü Şerif Hüseyin*, Kronik Kitap, İstanbul 2018; Recep Boztemur, "Arap İsyanı, 1916-1918", *Mülkiye*, C. XXXV, S. 272, (2011), s. 61-79. Bu çalışmalar, Şerif'in Hicaz'da başlattığı ayaklanma karşısında önde gelen Arap aşiretlerinin (Aneze, Şammar, Müntefik, Gazze, Tay vs.) nasıl pozisyon aldıklarını yeterince izah edememektedir. Bu durum da Şerif Hüseyin ismi ile Arap kimliğini tek bir pota içerisinde eritme kuramının geçerliliğini ciddi anlamda tartışmaya açan bir göstergedir. Arapların Birinci Dünya Savaşı öncesindeki ve sırasındaki konum ve yönelişlerini Şerif Hüseyin isminden bağımsız bir şekilde incelemek ilgili meselenin farklı bir boyutta tartışılmasına zemin hazırlayabilir. Bu konuyu analiz eden önemli bir çalışma için bkz: M. Talha Çiçek, "Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası ve 'Arap İhaneti' ", *Divan*, C. 17, S. 32, (2012/1), s. 169-188.

⁴Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, Çev., Recep Boztemur, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 224-225.

⁵Bu konuda yapılmış önemli bir çalışma için bkz: Mesut Uyar, "Ottoman Arap Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War", *War in History*, 20(4), (2013), s. 526-544. Burada ayrı bir parantez açmak gerekir. Hasan Kayalı'ya göre Arapçılığın Osmanlı Ordusu içerisinde popüler bir ideoloji olmasında Enver Paşa'nın 1914 kabinesinde hem müşirlik hem de harbiye nazırlığı görevine atanmasından sonra orduda başlattığı tasfiye hareketi oldukça etkili olmuştur. Yine Kayalı, Cemal Paşa'nın Suriye'deki faaliyetlerinin ordu içerisinde yer alan Arap subayları daha da radikalleştiğini ve bunlardan bir kısmının Şerif Hüseyin'in tarafına geçmesine sebep olduğunu çalışmasında önemle vurgulamıştır. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar, Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918*, Çev., Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 201, 223-224.

⁶Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 222-223, 237-238. Bu konuya örnek olması açısından hazırlanan bir çalışmada, ağırlıklı olarak Suriye ve Irak'ta meskün olan El Aneze Aşireti'nin savaş sırasında Osmanlı ordu birliklerinin cephe hatlarına yönlendirilmeleri ile ilgili noktalarda kendisini nasıl konumlandığı üzerinde durulmuştur. Ramazan Sonat, "El Aneze Aşireti Ekseninde Birinci Dünya Savaşı'nın Gölgesinde Devlet-Aşiret İlişkisi ve Yansımaları Üzerine Bir Tarih Kritiği", *History Studies International Journal of History*, Vol., 10, Issue., 4, (June 2018), s. 167-187.

⁷Özellikle Gertrude Bell son dönemde araştırmacıların yoğun bir şekilde ilgi gösterdiği bir sima olarak ön plana çıkmaktadır. Onu konu edinen çalışmalar ağırlık olarak Bell'in Lawrence gibi 'Arap uyanışının' ortaya çıkışında ve Ortadoğu'nun şekillenmesinde aktif bir rol üstlendiğini iddia etmektedir. Bu konuda bazı kaynaklar için bkz: Kenan Karataş, *Gertrude Bell İsyanı*, En Kitap Yayınları, İstanbul 2018; Taha Niyazi Karaca, *Sınırları Çizen Kadın İngiliz Casus Gertrude Bell*, Kronik Kitap, İstanbul 2018; Samet Yüce, *Britanya'nın Ortadoğu Politikası ve Gertrude Bell*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2018.

olumsuz etkilediğini öne sürmektir. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse ilgili konuyu ön plana çıkaranlar; Osmanlı Ordusu içerisinde görevli Alman subayların çoğunlukla yeterli donanımına sahip olmayan, kendi çalışma prensiplerini Türk subaylara kabul ettirmeye çalışan kişilerden oluştuğunu ve bu durumun emir komuta zinciri ile buna bağlı olarak birliklerin harekât kabiliyetini etkisizleştirdiğini önemle vurgulamaktadır⁸. Fakat ilgili görüşün Türk bilim camiasının tamamını temsil etmediğini aksine bazı uzmanların son yıllarda yaptıkları çalışmalar ile bu klasik söylemi çeşitli yönlerden eleştiriye tâbi tuttuklarını söylemek mümkündür⁹.

Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşı'nı kaybedişini izah etmek için dile getirilen bu basmakalıp gerekçeleri çoğaltmak mümkündür. Fakat bunların hiçbirisi Osmanlı Genelkurmayının savaşın değişik alanlarına yönelik hatalı inisiyatiflerinin önüne geçebilecek argümanlar değildir. Zira Osmanlı Genelkurmayı savaş boyunca hem sahip olduğu kısıtlı insan gücünü¹⁰ doğru kullanamayarak hem de bir dizi stratejik hatalar yaparak başarısızlığın oluşmasında baş rol oynamıştır. Ancak onun başarısızlığın oluşumuna ne şekilde tesir ettiğini konu edinen akademik çalışma sayısı yok denecek kadar azdır¹¹. İlgili sebepten bu çalışmada mevcut eksikliği giderebilmek için Osmanlı Genelkurmayının Irak Cephesi'ndeki hatalı inisiyatifleri ve bu inisiyatiflerin sebep olduğu sonuçlar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda çalışma iki ana başlık üzerine inşa edilmiştir. Birinci başlıkta; Osmanlı

⁸Bu konuda bazı kaynaklar için bkz: İsmet Üzen, “Birinci Dünya Savaşında Sina ve Filistin Cephesindeki Türk-Alman Subayların Çeşitli Konularda Çatışması (1914-1918)”, *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 3, (2014), s. 77-100; Uğur Üçüncü, “Birinci Dünya Savaşı’nda Mustafa Kemal Paşa’nın Osmanlı Ordusu’ndaki Alman Subaylarına Bakışı”, *OTAM*, 39, (Bahar 2016), s. 251-vd; Hayati Aktaş, “Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’de Görev Yapan Alman Subaylarının Faaliyetlerinin Bir Değerlendirmesi ve Türk Askerinin Konumu”, *History Studies International Journal of History*, Vol., 11, Issue., 2, (April 2019), s. 469-482.

⁹Örneğin Gültekin Yıldız hazırladığı çalışmada (Gültekin Yıldız, “Birleşik Harekât Tecrübesi Olarak Cihan Harbinde Türk-Alman Askeri İttifakı”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 191-202) klasik söylemden bağımsız bir şekilde Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Türk-Alman askerî ittifakının mahiyetini multidisipliner bir bakış açısıyla ortaya koymuştur.

¹⁰Osmanlı Devletinin dört yıl boyunca seferber ettiği asker sayısı İtilaf ve İttifak blokunun diğer üyeleri ile karşılaştırıldığında oldukça düşük bir rakamdır. Onun seferber ettiği iki milyon sekiz yüz elli bin askere karşın Rusya on iki milyon, Almanya on bir milyon, İngiltere yaklaşık dokuz milyon, Fransa yaklaşık sekiz buçuk milyon, Avusturya-Macaristan ise yaklaşık sekiz milyon askerî seferber hale getirmiştir. <https://www.britannica.com/event/World-War-I/Killed-wounded-and-missing>. Erişim Tarihi: 25.02.2019. http://www.uwosh.edu/faculty_staff/henson/188/WWI_Casualties%20and%20Deaths%20%20PBS.html. Erişim Tarihi: 25.02.2019.

¹¹En başta şunu ifade etmek gerekir ki bu konuda yeterince müstakil çalışma olmayışı tarafımızdan ciddi bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir. Fakat son yıllarda savaşın yıl dönümü münasebeti ile konunun uzmanları tarafından yapılan farklı değerlendirmeler/açıklamalar bu açığı kapatmaya yöneliktir. Örneğin Mesut Uyar mesele ile alakalı şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Osmanlı bir ittifakın küçük üyesi olarak savaşa girdi. Dolayısıyla savaşın kaderi üzerinde etkisi sınırlıydı. Nihai yenilgi tartışmasını Almanya üzerinden yapmak gerekir. Askerî imkânları tartışmaya hiç gerek yok. Ortaçağdan kalma tarım ekonomisi ve toplumsal düzenine sahip olan fakir bir devletin endüstriyel topyekûn uzun bir savaşta başarılı olması beklemek bence hatalı olur. Zaten savaşın uzun süreceği tahmin edilseydi Osmanlı’yı kimse savaşa sokamazdı. Şaşırtıcı olan imparatorluğun bu kadar uzun ve büyük ölçüde başarıyla dayanabilmesidir. Ben bunun arkasında 1826’dan beri sürdürülen askerî reformları görüyorum. Ayrıca imparatorluk ciddi ölçüde vatandaşlarını entegre edebilmiştir ki bu kadar uzun süre ordu ve halk dayanmıştır. Tabii farklı eyaletlerde farklı resimlerle karşılaşırız. Bu uzun dayanmanın ağır bir bedeli olmuş imparatorluk meşruiyetini savaşın sonunda büyük ölçüde kaybetmiştir”. Gültekin Yıldız ise konu ile alakalı şöyle bir değerlendirme yapmıştır: “Henüz Çanakkale Cephesi hakkında dahi, harp ceridelerine dayalı, tetkiklerin yeterli miktar ve kalitede olmadığı söylersek; Cihan Harbi’nde Osmanlı ordusunun etkinliğini farklı parametrelerle değerlendirmenin hâlâ zor olduğu ortaya çıkacaktır. Bununla beraber, mevcut literatür ışığında, savaşın kaybında en önemli üç sebep olarak, lojistik altyapısının eksikliği, Osmanlı ekonomisi ve insan kaynağının yetersizliği ve her cephede Türk-Alman ittifakının arazide iyi işlememesini sayabiliriz”. Röportaj: “Osmanlı Savaşı Neden Kaybetti?”, *Atlas Tarih*, Dosya Editörü: Tuncay Yılmaz, S. 56, (Aralık 2018-Ocak 2019), s. 104-105.

Genelkurmayının savaşın başlangıcında Irak'taki¹² savaş konseptini nasıl algıladığı, buna göre bu alana hangi ordu birliklerinin mobilizasyonunu gerçekleştirdiği ve bunları ne şekilde kullandığı üzerinde durulmuştur. İkinci başlıkta ise Kut kuşatması sonrasında İran'a gönderilen bazı Osmanlı ordu birliklerinin merkezi Bağdat'ta yer alan 6'ncı Ordu'nun gücünü nasıl etkilediği ve buna bağlı olarak onun Bağdat savunmasında nasıl bir zafiyete sebebiyet verdiği tartışılmaya açılmıştır. Çalışmada bütün bu olgular ağırlıklı olarak Türk ve Alman subayların beyanatları ekseninde irdelenmeye çalışılmıştır. Bir anlamda çalışma iki müttefik devletin sahadaki uyuşmazlığını, alanı kaplama noktasındaki yetersizliğini ve bu durumun sebep olduğu sonuçları tarafları temsil eden isimler üzerinden açıklamayı tercih etmiştir. Ayrıca çalışmada konu ile ilgili bugüne kadar yapılan bütün çalışmaları derleyip onları belirli bir süzgeçten geçirdikten sonra meseleyi daha düşünsel bir zemine oturtmak amaçlandığı için arşiv malzemeleri kullanılmamıştır. Bu durum da çalışmanın derleme türünün bir örneğini temsil ettiği gerçeğini okuyucunun hiçbir zaman göz ardı etmemesi gerektiğini ön plana çıkarmıştır.

1. Osmanlı Genelkurmayının Savaşın Başlangıcında Irak'taki Savaş Konseptini Algılayış Biçimi ve Bu Durumun Onun Harp Kabiliyetine Etkisi

1914 yılının yaz ayları içerisinde Avrupa'da savaş rüzgarlarının esmeye başlaması Osmanlı sınırları dahilinde yer alan ordu birliklerinin yeniden yapılandırılmalarını zaruri bir hale getirmiştir¹³. Bu kapsamda; bir taraftan birliklerin eleman, teçhizat ve lojistik açılardan eksiklikleri giderilirken diğer taraftan da onların öncelikli savaş alanlarına göre konumlandırılmaları gerçekleştirilmeye başlanmıştır¹⁴.

Osmanlı Genelkurmayının Irak'a atfettiği stratejik değer, devam eden süreçte ordu birliklerinin bu alana konumlandırılmalarını doğrudan etkileyen en önemli faktör olarak ortaya çıkmıştır. Şöyle ki 1914 Ağustosunda Irak'ın askerî yapısını, 6'ncı Ordu dışında Musul'da yer alan 12'nci Kolordu ile Bağdat'ta bulunan 13'ncü Kolordu oluşturmuştur. Fakat Osmanlı Genelkurmayının birtakım istihbari bilgiler doğrultusunda bu alanda İngiltere ile yoğun bir harbe girilmesini öngörmemesi üzerine Irak'ta yer alan birlikler eylül ayı itibariyle öncelikli savaş alanlarına doğru kaydırılmaya başlanmıştır. Osmanlı Genelkurmayının hazırladığı seferberlik planı ve onu hayata geçirebilmek için oluşturulan yığınak planı çerçevesinde 13'ncü Kolordu 3'ncü Ordu'yu desteklemek amacıyla kuzeye doğru kaydırılırken 12'nci Kolordu ise Şam'da konuşlanan ve Mısır'a taarruz için hazırlıklara başlayan 4'ncü Ordu'nun emri altına verilmiştir. Buna mukabil askerî açıdan boşaltılan Irak coğrafyası da bölge komutanlığı halini almıştır¹⁵.

Irak coğrafyasının askerî açıdan boşaltılması işlemi Osmanlı Devletinin fiilen savaşa dahil olduğu kasım ayına kadar devam etmiştir. Kasım ayına gelindiğinde ise Irak coğrafyası sadece Irak Bölge Komutanlığına bağlı ve yeni yeni oluşturulmaya başlanan ağırlıklı olarak tam

¹²Bu kavramdan kasıt Bağdat, Basra ve Musul'u kapsayan alandır. Esasında bu üç nokta Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalmaları sebebiyle bilimsel çalışmalarda daha çok Mezopotamya kavramı içerisinde işlenmektedir. Fakat bu makalede Mezopotamya kavramı yerine Osmanlı Genelkurmayının ilgili noktaları tanımlamak için kullandığı Irak kavramı tercih edilmiştir.

¹³Esasında bu teşebbüsün Balkan Savaşları sonrasında orduda görülen belirgin değişimin devamı niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı Ordusu'nun Balkan Savaşları ile birlikte geçirdiği dönüşüm için bkz: Mesut Uyar-Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 469-483.

¹⁴Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Çev., Mehmet Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 25-28, 63-75.

¹⁵Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim, Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 41; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, s. 62-70, 95-96.

anlamıyla disipline edilmemiş yerel unsurlardan müteşekkil 38'nci Piyade Tümeni tarafından tahkim edilmeye çalışılmıştır¹⁶.

Irak coğrafyasının tahkimatının arttırılmak bir yana kolordu seviyesinden tümene indirilmesi devletin bu alandaki harp kabiliyetini doğrudan etkileyen en önemli faktör olarak ortaya çıkmıştır. Zira Osmanlı Genelkurmayının diğer harp alanları ile karşılaştırıldığında Irak'ta daha düşük seviyede bir muharebeyi öngermesi ve ilgili vaziyete göre hazırlıklarını gerçekleştirmesi İngiltere'nin bu alana ciddi manada yoğunlaşmasının önünü açmıştır. Türk Ordusu'nun genel durumunu ve buna bağlı olarak Irak'taki mevcudiyetini istihbarat raporları ekseninde oldukça zayıf bulan İngiltere¹⁷ 1914 yılının başından itibaren daha fazla bölgeye yönelik askerî taktik ve stratejiler geliştirmeye başlamıştır. Fakat aynı süreçte İngiliz istihbaratının birleşik bir yapıda olmaması taktik ve stratejilerin hayata geçirilmesini zorlaştıran etken olarak ön plana çıkmıştır. Bu durum karşısında nasıl ki Sina Yarımadası ve Akdeniz Bölgesi hakkında Mısır'da bulunan savaş ofisinden ve Kafkasya hakkında Ruslardan bilgi temin ediliyorsa Irak için de Bağdat ve Basra'da yer alan konsolosluk görevlilerinden istihbarat elde edilme yoluna gidilmiştir. Nitekim edinilen istihbarat çerçevesinde Türklerin Bağdat'taki askerî mevcudiyeti yaklaşık on beş bin kişi olarak tespit edilirken Basra'daki bin iki yüz kişi olarak belirlenmiştir. Ayrıca Irak'ta yer alan Türk birlikleri genel hatları ile düzensiz ve yeterli eğitime tâbi tutulmamış unsurlar olarak algılanmıştır¹⁸.

Edinilen istihbarat raporları ekseninde Irak coğrafyasının zayıf Türk birlikleri tarafından çevrelenmesi hali hazırda Basra Körfezi ve civarında askerî mevcudiyeti bulunan İngiltere'nin bu mevcudiyetini daha ileri noktalara taşımasına olanak sağlamıştır. Bilhassa Almanya'nın kontrolü altında olan Osmanlı Devletinin¹⁹ ilan edeceği muhtemel Cihâd-ı Ekber'in tüm Arap coğrafyasını ve Afganistan, Pakistan ve Hindistan'ı derin bir şekilde etkileyeceğini düşünen İngiltere Basra'yı kendisine hedef olarak saptamıştır. Nitekim 1914 Kasımının ilk günlerinde tarafların fiili olarak birbirlerine harp ilan etmeleri ile Basra'nın işgaline giden süreç başlamıştır²⁰.

Savaşın henüz fiili olarak başlamasından önce Türk birliklerinin ağırlıklı olarak Doğu'da - Ruslara karşı Kafkas Cephesi'nde- konuşlandığını²¹ ve Irak'ta yalnızca tek bir düzenli askerî

¹⁶Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, s. 70, 96.

¹⁷Esasında Balkan Savaşları ile birlikte Türk Ordusu'nun genel durumunu İstanbul ve Atina'daki ataselerinin raporları vasıtasıyla yakından takip etmiştir. Nitekim elde edilen raporlar çerçevesinde, İngiltere tarafından hem Türk Ordusu'nun savaşma kabiliyeti ilerisi için yetersiz bulunmuş hem de ordu içerisinde ciddi derecede Alman nüfuzu olduğu kanaatine varılmıştır. Richard Popplewell, "British intelligence in Mesopotamia 1914-1916", *Intelligence and National Security*, 5:2, (1990), s. 139-141.

¹⁸Popplewell, "British intelligence", s. 141-144.

¹⁹Özellikle savaş öncesinde Osmanlı Ordusu içerisinde görevli Alman subayların etkinliği İngiltere'nin yakından takip ettiği bir konudur. Popplewell, "British intelligence", s. 140-141. Ayrıca Almanya'nın Bağdat Demiryolu projesi ve çeşitli ticari meseleler ile Osmanlı Devletinden imtiyazlar elde etmesi savaşa giden süreçte İngiliz-Alman gerginliğini had safhaya çıkaran diğer gelişmeler olarak ortaya çıkmıştır. Bu konuda bkz: H. Bayram Soy, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde 'Orta Doğu'da' Alman-İngiliz Mücadelesi", *Türkiye Günlüğü*, S. 81, (Yaz 2005), s. 104-117.

²⁰Peter Sluglett, "An improvement on colonialism? The 'A' mandates and their legacy in the Middle East", *International Affairs*, 90:2, (2014), s.414-415; Kristian Coates Ulrichsen, "The British Occupation of Mesopotamia, 1914-1922", *The Journal of Strategic Studies*, Vol., 30, No., 2, (April 2007), s. 350; Victoria Whitecotton, "The Iraqi Mandate: An Examination of the Relationship between Britain and Iraq in the Aftermath of the First World War", *Saber and Scroll*, Vol., 1, Issue., 3, Article 7, (Fall 2012), s. 66; Lieutenant Colonel P. T. Crowley British Army, "Operational Lessons of the Mesopotamia Campaign, 1914-1918", *Defence Studies*, Vol., 4, No., 3, (Autumn 2004), s. 336; Popplewell, "British intelligence", s. 143-145.

²¹Osmanlı Genelkurmayının savaş sırasında ciddi sayıda Türk birliğini Doğu'da -Kafkas Cephesi'nde- konuşlandırmasında Almanya'nın rolü büyüktür. Bu durum Almanya'nın Kafkasya politikasını İstanbul üzerinden tatbik etme arzusu ile açıklanabilir. Nitekim Mustafa Çolak konu hakkında şöyle bir değerlendirme

birliğin yer aldığını tespit eden İngiltere, Hindistan'da yer alan kuvvetleri ile kasım ayının ilk günlerinde Basra'ya çıkarma harekâtını başlatmıştır. Fakat bu teşebbüs ilk etapta yeterli istihbari bilgiler ile desteklenemediği için aynı süreçte Hindistan (Delhi) merkezli²² başlatılan harekâtın seyri konusunda birtakım belirsizlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Fakat kısa süre içerisinde hem bölgesel kaynaklardan -bilhassa Muhammara²³- hem de savaş esirlerinden edinilen bilgiler doğrultusunda Türklerin Basra ve civarında daha fazla mukavemet edebilecek güçleri olmadığı anlaşılmıştır. Bunun sonucu olarak da İngiliz kuvvetlerinin Basra'yı işgali kasım ayının son günlerine doğru gerçekleşmiştir²⁴.

İngiliz kuvvetlerinin Basra'yı işgali ve akabinde iç kısımlara doğru ilerleyişi Osmanlı Genelkurmayının Irak'a yönelik askerî fikrîyatını derinden sarsmıştır. Bu süreçte gelinceye kadar Irak coğrafyasını âtil bir nokta olarak tanımlayan ve kendisine göre savaşın ağırlık merkezini başka alanlar olarak belirleyen Osmanlı Genelkurmayı artık Irak'a yönelik İngiliz tehdidini nasıl ortadan kaldıracağını analiz etmeye başlamıştır. Fakat aralık ayı içerisinde Kurna'nın düşmesi, İngilizlere karşı mücadele veren 38'nci Piyade Tümeni'nin dağılması ve ondan kalan unsurların Amâre yönüne doğru çekilmesi tehlikenin boyutunun daha da genişlemesine neden olmuştur²⁵.

Irak'taki güç dengesinin yavaş yavaş İngilizlere doğru kaymaya başlaması bölgeye yönelik mevcut savaş konseptinin artık geçerliliğini yitirdiğini ortaya koymuştur. Bunun üzerine Osmanlı Genelkurmayı Irak'a yönelik yeni bir harp fikrîyatı oluşturarak bunun tatbik edilebilmesi için Süleyman Askerî Bey'i²⁶ Ocak 1915 tarihinde bölgeye gönderme kararı almıştır. Arkasından da takviye kuvvetler ile yeniden düzenlediği 38'nci Piyade Tümeni'ne ek

gerçekleştirmiştir: “*Almanya'nın Kafkas halklarını Ruslara karşı isyana tahrik ve teşvik faaliyetlerinde başarılı olması, Osmanlı Devleti'nin Kafkas cephesinde başarılı olmasıyla doğru orantılı idi. Müttefik Osmanlı Devleti coğrafi olarak Kafkasya'ya ne kadar yakın olursa, Almanya'nın Kafkasya'ya sağlayacağı silah ve lojistik destek de o kadar kolay olacaktı. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesi'nde belli miktarda Rus ordusu tutması, Almanya karşısındaki Rus ordusu sayısında azalma meydana getireceği için, Alman doğu cephesinde daha rahat hareket edebilecekti*”. Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 108.

²²Burada ayrı bir parantez açmak gerekir. İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında Irak coğrafyasına yönelik askerî teşebbüsleri iki merkez üzerinden dizayn edilmiştir. 1914 Kasımından Kut kuşatmasına kadar geçen süre içerisinde Irak harekâtı ağırlıklı olarak Delhi Hükümeti tarafından yönetilmiştir. Fakat İngiliz birliklerinin Kut'ta yaşadıkları başarısızlığın ardından Londra (Westminster Hükümeti) kamuoyunun da etkisiyle Irak harekâtının sorumluluğunu tamamen üzerine alarak Delhi'yi devre dışı bırakmıştır. Bu konuda hazırlanan bir çalışma için bkz: Ramazan Sonat, “İki Farklı Hükümet İki Farklı Yaklaşım: İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya Harekâtının Şekillenmesinde Londra ve Delhi'nin Rolü ve Kut'ül Amâre Meselesine Yönelik Yeni Yaklaşımlar”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl 17, S. 26, (Bahar 2019), s. 71-84.

²³Muhammara, Basra'nın yaklaşık otuz sekiz kilometre güneydoğusunda, İran'ın Arabistan Eyaleti sınırları içerisinde yer alan bir yerleşim alanıdır. İngiltere'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Basra Körfezi ve civarında etkinliğini arttırması Muhammara ile yakın ilişkiler geliştirmesini sağlamıştır. Nitekim geliştirilen bu ikili ilişki sayesinde hem savaş öncesinde hem de savaş sırasında Muhammara'dan elde edilen istihbarat İngiliz askerî harekâtının tatbik edilmesine katkı sağlamıştır. Rumbeyoğlu Fahreddin-Mehmed Nâbî, “Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Dış Politika Meseleleri IV: Muhammara”, *Tarih Okulu Dergisi*, Aktaran., Ünal Taşkın, XIX (7), (Eylül 2014), s. 837; M. H. Donohoe, *İngiltere'nin İran/Azerbaycan Seferi 1918*, Çev., Cengiz İ. Çay, Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul 2016, s. 39; The National Archives, Foreign Office, Annual Report 1912, 416/111, s. 22-26. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (TNA. FO.) olarak kısaltılmıştır; TNA. FO., Annual Report 1911, 416/111, s. 35-36; TNA. FO., Annual Report 1910, 416/111, s. 25-30; Popplewell, “British intelligence”, s. 145.

²⁴Popplewell, “British intelligence”, s. 145.

²⁵Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, s. 98.

²⁶Onun bu göreve tayin edilmesinde daha önce Bağdat'ta görev yapması, Libya mücadelesi içerisinde yer alması ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın en tepesine kadar yükselebilmesi önemli rol oynamıştır. Orhan Koloğlu, *Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa'ya*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2017, s. 114.

olarak Eylül ayı içerisinde Halep'e doğru gönderdiği 35'nci Piyade Tümeni'ni ocak ayı içerisinde Irak'a yeniden sevk etmiştir²⁷.

Osmanlı Genelkurmayının yeni harp konsepti çerçevesinde Süleyman Askeri Bey'i Irak'ta yer alan kuvvetlerin komutanı olarak tayin etmesi her ne kadar savunma anlayışına bir nebze canlılık sağlasa da İngiliz kuvvetlerinin ilerleyişini engelleyememiştir. Osmanlı Genelkurmayının ilk etapta oluşturduğu savaş konsepti sayesinde Irak'ın askerî anlamda boşaltılmasını iyi değerlendiren İngiliz kuvvetleri hali hazırda Basra ve civarında yerleşik bir hal alarak bölgede kalıcı bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim 1915 yılının bahar ayları içerisinde Süleyman Askeri Bey'in komutası altında bulunan Türk birlikleri ile İngiliz kuvvetleri arasında meydana gelen muharebelerin İngilizler lehine sonuçlanması var olan durumu pekiştirmiştir. Ayrıca gelinen nokta Bağdat'a doğru gerçekleşecek İngiliz ilerleyişinin de bir anlamda yapıtaşını oluşturmuştur²⁸.

Osmanlı Genelkurmayının savaşın ilk safhalarında Irak coğrafyasını savunmasız bir şekilde bırakması ve İngiliz işgaline açık hale getirmesi birçok açıdan tartışmalı bir konu olarak ön plana çıkmaktadır. Tartışmanın temelinde, alınan bu kararın zorunluluktan mı kaynaklandığı veya ihmalkarlıktan mı ortaya çıktığı yer almaktadır. Ayrıca Osmanlı Ordusu içerisinde ciddi bir nüfuza sahip Alman subayların bu kararın oluşmasına ne şekilde sirayet ettikleri ve kararı nasıl karşıladıkları bir diğer belirsiz meseledir. Bu sebepten savaş sırasında Osmanlı Ordusu'nun çeşitli kademelerinde görev yapmış olan Türk ve Alman subayların veya Osmanlı sınırları dahilinde bulunmuş birtakım konsolosluk çalışanlarının anılarında dile getirdikleri görüşler meselenin açığa kavuşturulması açısından oldukça önemlidir. Nitekim bu konuya ışık tutması bakımından savaş sırasında 2'nci Ordu ve Kafkas Cephesi Genel Komutanlığı vazifelerini ifâ eden Ahmet İzzet Paşa'nın²⁹ anılarında dile getirdiği şu değerlendirmeler oldukça ilginçtir:

"4. Ordu Müfettişliği'ne bağlı olan 13. Bağdat ve 12. Musul Kolorduları ikişer tümenliydi. Seferberlik başlarında 13. Bağdat Kolordusu, 3. Erzurum ve 12. Musul Kolordusu, 4. Suriye Ordularına tahsis olundu. Daha sonra yapılan itirazlar üzerine yalnız 38. Tümen Irak'ta bırakılmış fakat bunun alayları da üçer tabura tamamlanmayarak toplam altı taburdan ibaret kalmıştır. Bu önlemlerin 'kudam gîlzet rû tashih künem ey hâne harap' sözünden başka eleştiriye değecek yönü yoktur. Basit bir düşünceyle görülüyor ki, Musul havalisi Erzurum'a daha yakındır. Halk nispeten daha kuzeyli ve büyük kısmı Kürt ve Türk ırkından ve dağlı olup 3. Ordu iklimine hiç olmazsa Bağdat ve Basra civarı ahalisinden biraz daha fazla mukavemet edebilir. Bunları ılıman ve kısmen de sıcak bölgelerden olan Suriye'ye, sonra Bağdat ve Basra tümenlerini kış kıyamette iki katı mesafe katettirerek Kuzey Kutbu'na rahmet okutan Erzurum bölgesine göndermek, bilmem ne gibi sebep ve düşüncelere dayandırılabilir.

Suriye'ye Bağdat, Musul'dan fazla uzak değildir. Bağdat askerinden kuzey Bölgelerinde yararlanılamayacağına dair tarihî örnekler de vardır. Sonra Irak'ın böyle bir zamanda askerden boşaltılmasından daha büyük bir hata düşünülemez. Irak'ta öteden beri İngilizlerin ihtirasları olduğunu bilmeyen çocuk bile yoktur. Irak ve Mezopotamya'nın kültür ve medeniyet tarihi, iyi idare ve kullanma halinde feyz ve bereketinin Nil, Pencap, Sind, Ganj havzalarına taş çıkartacağı hakkındaki şöhreti dolayısıyla sahibi ve tasarrufçusu için büyük bir kıymete sahip ve istilâcı bir büyük devlet için hırs ve iştihayı

²⁷Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*, Ter., Kemal Turan, Kayihan Yayınları, İstanbul 2014, s. 98, 157; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, s. 98.

²⁸Irak Cephesi'nden Burma'ya Savaşın ve Esaretin Günlüğü, Taşköprülü Mehmed Efendi, Haz., Mesut Uyar-Ahmet Özcan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s. 10-11; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, s. 150-151.

²⁹Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım, İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri*, Yay. Haz., Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, C. 1, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 265-266, 292.

kabartıp tahrik ettiği apaçık bilinen gerçeklerdendi. Müslümanlar ve özellikle Şia gözünde çok kutsal sayılan mekânları, yüksek mertebeleri Sünnilerce mukaddes olan İmam-ı Azam türbesi ve Hint Müslümanlarının fevkâlade sevgi besledikleri ve bağlı oldukları Abdülkadir Geylânî'nin kabir ve muhterem ailelerinin bulundukları yerleri içine alan Irak'a sahiplenmek, birçok İslâm tebaasına sahip olan Hicaz'a da koruyuculuk edeceğini düşünen İngiltere'nin İslâm siyaseti için ne kadar faydalı ve arzuya şayan olacağı kolayca takdir edilebilirdi. Bu sebepler, fütuhatçı ihtiraslarından başka, Irak'ın coğrafi konumu bakımından Hint'e karşı güçlü bir hasım elinde, gelecek için bir tehdit sebebi olabileceğinden dolayı, İngiltere'nin koruma ve savunma düşüncesiyle de savaş sırasında buraya göz dikmesi doğaldı. Bahreyn adalarını hatta ve Mahmera'yı hareket üssü kabul etmek ve çevre sömürgelerinden birkaç günde asker getirebilecek mevki ve kuvvette olan İngiltere'ye karşı bu kıtayı mahallî kuvvetlerinden ayırmak, bu hükümeti, mülkümüzü istilâya hırslandırmak ve davet etmekten başka bir şey değildir. Bilmem bu kadar kaba bir hata neye yüklenmeli, nasıl nitelenmeli?'³⁰

Ahmet İzzet Paşa'nın görüşlerinin bir benzeri 1909-1918 tarihleri arasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İstanbul'daki büyükelçiliğinde askeri ataşe olarak görev yapan General J. Pomiankowski³¹ de paylaşmıştır. Nitekim onun: *'Enver Paşa'nın, İngilizlerin Basra Körfezi'nde karaya çıkmasına ve Irak'a karşı bir saldırıyı Kerkük üzerinden başlatmayıp bilakis bu vilayetin birliklerden tecrit edilmesine inanması telafisi güç bir hata olarak kabul edilmekteydi'*³² minvalindeki sözleri bu kapsamda değerlendirilebilir. Ayrıca Pomiankowski, anılarında konu ile alakalı *'Birliklerden tamamen tecrit edilmiş olan Irak'ta harekâtın başlaması, haliyle çok ters yönde şekil almıştı'*³³ şeklinde bir başka yorum daha yapmıştır.

Seferberlik sırasında genelkurmayda görevli olan ve ordu birliklerinin dağıtımına bizatihi şahit olan Ali İhsan Paşa ise anılarında Irak'a yönelik alınan askerî inisiyatifleri daha kapsamlı bir şekilde ele almıştır. En başta Ali İhsan Paşa, seferberliğin ilanı ile birlikte Irak'ta yer alan birliklerin diğer savaş alanlarına kaydırılmasına soğuk bakmıştır. Bu durumun temel sebebi olarak da Irak coğrafyasının hali hazırda merkezi otoriteden bağımsız bir şekilde hareket eden aşiret yapılanmalarına ve isyancılara sahip olduğunu ve birliklerin ayrılması halinde onların kolay kolay dizginlenemeyeceğini düşünmüştür. Nitekim bu görüşünü Alman subayların anlayamamasını, Almanların hiçbir zaman ordusunu kendi sınırları içerisinde kullanmaya ihtiyaç duymamış olması ile açıklamıştır. Fakat Ali İhsan Paşa'nın bu fikrine rağmen başını Bronsart Paşa'nın çektiği Alman komuta kademesi ve onlar ile aynı görüşü paylaşan Türk subaylar Irak'ta yer alan birliklerin başka noktalara kaydırılması hususunda bir görüşü benimsemeyi sürdürmüşlerdir³⁴. Bu konu kapsamında Ali İhsan Paşa; kendisi, Bronsart Paşa ve Hakkı Paşa arasında genelkurmayda yapılan görüşmeyi anılarında şu temsili sözler ile açıklamıştır:

'Bronzart Paşa, Hafız Hakkı'nın fikrini sordu. O da 'şimdilik bu kadar kâfidir' dedi. Bunun üzerine Bronzart Paşa, bir dakika kadar düşündükten ve haritaya baktıktan sonra 'Irak'ta fazla kuvvet bırakılması muvafık değildir; yalnız Basra'daki 38 inci fırkayı o tarafta bırakalım. 13 üncü kolordu, mütebaki aksamiyle ve ihtiyat süvarileriyle şimale gelip üçüncü orduya iltihak etsin. Diğer tekliflerinizi kabul ediyorum' dedi. 13 üncü kolordunun soğuk iklimde bir iş göremeyeceğini söyledimse de 'şimdi Ağustos, kışa kadar alışı' cevabını verdi.

³⁰Paşa, *Feryadım*, s. 229-230.

³¹Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun*, s. 12.

³²Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun*, s. 94.

³³Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun*, s. 97.

³⁴Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, C.1, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 163-165.

*Fazla ısrar, daha sonra yapacağımız tekliflerin yolunu kapatabilirdi; şu halde onları iyi giydirmek cihetine itina edilsin' dedim*³⁵

Bronsart Paşa gibi Goltz Paşa da Irak'taki mevcut askerî yapının bu bölgenin muhafazasına yeterli olabileceğini düşünmüştür. Goltz Paşa, Osmanlı Ordusu'nun savaşın ilk seyirlerindeki genel durumunu hatıralarında değerlendirirken konu ile ilgili: "...Kafkas hududunda ve Süveyş Kanalı karşısında toplanmakta olan Dördüncü Ordu'ya mensup kuvvetlerin toplanması hakkında alınan tertibat iyidir. İran ve Irak kuvve-i seferiyyeleri hakkındaki tertibat da ziyansızdır"³⁶ şeklinde bir tespitte bulunmuştur.

Bronsart ve Goltz Paşa'nın Irak coğrafyasında yer alan birlikleri yeterli addetmesinin ana nedeni Almanya'nın ilgili alanı kendi perspektifinden öncelikli savaş alanı olarak görmemesi ile açıklanabilir. Almanya esasen Kafkasya'da bulunan Ruslar ile Mısır'da yer alan İngilizlerin Osmanlı Ordusu tarafından tazyik altında tutulmasını beklediği için birliklerin ağırlıklı olarak bu alanlara kaydırılıp Irak'ın âtıl bir halde bırakılmasını pek önemsememiştir. Nitekim savaş sırasında Osmanlı Ordusu içerisinde görevli Alman subay von Kress'in anılarında bu mesele ile ilgili sarf ettiği şu cümleler oldukça değerlidir: "*Alman Başkomutanlığı Genelkurmay Başkanı Orgeneral von Moltke'nin Enver'e gönderdiği, Türk müttefikinin yapacağı vazifeler hakkındaki 10 Ağustos 1914 tarihli yazısında, mümkün olduğu kadar çok Rus ve İngiliz kuvvetinin bağlanması ve sıkı bir faaliyetle İslam ihtilalinin sağlanması açıkça istenmişti. Bu maksatların sağlanması için Kafkasya'ya karşı bir hareketle birlikte özellikle Mısır'a karşı bir teşebbüse girişilmesi arzu olunuyordu*"³⁷

Osmanlı Ordusu'nda görevli bir diğer Alman subay Carl Mühlman da von Kress gibi kendileri açısından Doğu'da savaşın ana odak noktalarını Kafkasya ve Mısır olarak düşünmüştür. Onun anılarında dile getirdiği şu sözler bu konuya ışık tutmaktadır: "*Rusya ve İngiltere'ye karşı girişilen harekâtlar Türkiye'nin katılımı sayesinde mümkün olmuştu. Bu harekâtların özelliği, etkileri bakımından onları ana muharebe cephelelerinde alacakları taktik bir yenilgiden daha acıtıcı bir şekilde yaralayabiliyor olmalarındandı. Karadeniz kıyıları ve Kafkasya, Rusya'ya karşı uygun saldırı imkânları sunuyordu. Bundan daha az etkili olmayacak şekilde İngiltere'ye karşı da Süveyş kanalı ve Mısır aynı saldırı imkânlarını sunmaktaydı*"³⁸

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk iki yılı içerisinde Alman Genelkurmay Başkanı olarak görev yapan Eric von Falkenhayn'in³⁹ bu konu hakkındaki görüşleri genel anlamda Almanya'nın Osmanlı Devletinden savaşa yönelik beklentilerini yansıttığı için çok daha fazla önem atfetmektedir. Nitekim Falkenhayn, anılarında Türk birliklerinin özellikle Mısır'da kullanımının ehemmiyetini şu sözler ile savunmuştur: "*Yine bu sayede Mısır'a karşı Türk birlikleri sevk etmek imkânı da elde edilmişti. Genelkurmay başkanı bu hareketten hiçbir netice beklememekte ise de İngiltere'nin bellibaşlı stratejik bölgelerinden birisi olan Süveyş Kanalı'nı kesebilmek ve hiç olmazsa bu maksatla Alman kaynaklarının daha az kullanılmasına mukâbil, İngiliz birliklerinden mühim bir kısmını harbin merkezinden uzak tutabilmiş olmayı ümit ediyordu*"⁴⁰

³⁵Sabis, *Harp Hatıralarım*, s. 176.

³⁶Colmar Von Der Goltz, *20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hâtıratı"*, Çev., E. Kay. Salih Mayakuşu, Yay., Hz., Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 78.

³⁷von Kress, *Son Haçlı Seferi Kuma Gömülen İmparatorluk*, Çev., Tahir Balaban, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 17.

³⁸Carl Mühlman, *İmparatorluğun Sonu 1914*, Çev. Kadir Kon, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 145.

³⁹Eric von Falkenhayn, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya*, Çev., Kurmay Yarbay Bursalı Mehmet Nihat, Yay., Hz., Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 27.

⁴⁰Falkenhayn, *Birinci Dünya*, s. 59.

Alman subayların Irak'a yönelik kayıtsızlığı Türk subaylarını olumsuz etkilemiştir. Irak'a yönelik hâkim Alman görüşü nedeniyle Türk subaylar bölgenin elden çıkmasının savaşın genel sonucuna hiçbir şekilde sirayet etmeyeceği fikrini benimsemişlerdir. Örneğin Hafız Hakkı Paşa'nın bu konu ile alakalı şu görüşleri dikkat çekicidir: “*Bugün Basra düştü. İki-üç haftadır fâik kuvvetlerle uğraşan bir avuç askerimiz en nihayet Basra'yı tahliye mecbur olarak Kurna'ya çekildi. Şimdilik Basra'nın sükutu asıl harp gayesine büyük tesir yapmaz. Meğer ki Araplık ihtilâline bir ocak olsun*”⁴¹

Irak coğrafyasının âtil bir vaziyette bırakılmasında Alman etkisi altında yer alan Osmanlı Genelkurmayının İran'a ve onun ötesine yönelik faaliyetler icra etme arzusu da önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı-Alman ittifakının savaşa yönelik en önemli amaçlarından birisi Cihâd-ı Ekber'i İran'a ve onun ötesine yaymak olduğu için Osmanlı Genelkurmayında Irak yerine İran'a ordu birlikleri ve istihbarat elemanlarının gönderilmesi fikri daha fazla yoğunluk kazanmıştır. Nitekim bu kapsamda Karargâh-ı Umumide Enver Paşa ile Kazım Karabekir Paşa arasında geçen şu diyalog oldukça ilginçtir:

“Cemal Paşa Mısır Seferini idare edecek, Hafız Hakkı'yı da Erzurum'a gönderdim. Düşün bakayım, Tahran'a kimi göndereyim.

Ben -Paşam! Buyurduğunuz hareketi iyice kavrayamadım ki size, arzuunuza muvafık kumandan bulayım! İran hükümeti ile bir ittifak muahedesi yapıldı mı? Sonra, İngilizlerin Bağdat üzerine yürüdükleri bir sırada oraya ayrıca bir kuvvet tertip olundu mu? Bir de Üçüncü Ordu için bir taarruzî bir hareket mi düşünüldü? Ben bunlar hakkında hiçbir şey bilmiyorum.

Enver -Ben sana bu kararı verdim, buna bir kumandan bul diyorum. Sen bana bu hareketin tehlikesini söylemek istiyorsun. İran, Rus nüfuzu altında bulundukça, bizimle siyasi bir taahhüde giremeyeceği meyardadır. Önce Tahran'ı işgal ederiz, sonra orada ittifak muahedesini akdederiz. Bağdat'a gelince, İngilizlerin hareketlerini buraya kadar uzatacakları henüz belli değil. İcap ederse bu kuvve-i seferiyemiz İran'a girmeden evvel, Bağdat üzerine yürüyebilirler. Lüzum görmezse yoluna devam eder”⁴²

Osmanlı Genelkurmayının seferberliğin ilk zamanlarında asker sevkiyatının en zor olduğu bölgelerden birisi olan Irak'tan ordu birliklerini farklı nedenlerle çekmesi savaşın ilerleyen seyirlerinde kendisine negatif anlamda yansımıştır. Zira genelkurmay, Irak coğrafyasında Türk ve İngiliz kuvvetleri arasında muharebeler arttıkça bu alana yeni ordu birliklerini kaydırmak istemiştir. Fakat bölgeye yönelik ulaşım imkanlarının hali hazırda kısıtlı oluşu yeni ordu birliklerinin sevkiyatını zorlaştırmıştır. Nitekim Bahriye Nazırı ve 4'ncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın 1914 Kasımının son günlerinde Suriye'ye varmaya çalışırken ulaşım imkanları ile alakalı tecrübe ettiği sıkıntıları betimlemek için sarf ettiği şu sözler oldukça düşündürücüdür:

“Zorunlu olarak bir gece Beylan'da kalmak ve ertesi gün, kısmen at ile seyahat etmek suretiyle Katıma'ya (Katma) kadar yolumuza devam ettik. Katıma istasyonu, Bağdat şimendifer hattının Halep'ten evvel ikinci istasyonudur. Halep-İskenderun şosesinin Bağdat hattına bağlandığı ilk nokta olduğundan, burada bir menzil noktası oluşturulmuştu. Fakat araba ile istasyonun elli metre mesafesine kadar gelmiş olduğumuz halde, istasyona kadar yolu takip etmek mümkün olamadığını ve bu elli metrelik mesafeyi, gecenin zifiri karanlığında neferlerin sırtında istasyona kadar

⁴¹Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, Yay., Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 75.

⁴²Kâzım Karabekir, *I. Dünya Savaşı Anıları*, Yay., Hz., Ziver Öktem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 394.

geçmek mecburiyetinde kaldığımızı söyleyecek olursam, vazifelilerin faaliyet ve himmet derecesini takdir edebilirsiniz.

O anda, Balkan Seferi esnasındaki Kırkkilise (Kırklareli)-Edirne ve Kırkkilise-Pınarhisar-Vize-Saray şosesi gözümün önüne geldi. O şoselerin de her iki tarafına böyle şerit gibi kırma taşlar yığılmış ve ortasına dolan yağmur sularından dolayı şose bir ark şeklini almıştı. Yarabbi! O şose üzerinde yürüyemedikleri için tarlalara sapmaya mecbur olan bataryalarımızla, cephane ve askeri erzakımızın çamurlara saplanıp kaldığı o sefil ve heyecanlı manzaralar iki seneden beri hâlâ gözümün önünden gitmezken, şimdi benim kumandasına memur olduğum ordunun kapılarında da aynı hali görmek ne acı idi’⁴³

Savaş sırasında ordunun çeşitli kademelerinde görev almış askerlerin açıklamalarına ek olarak askerî tarih konusu ile alakalı çalışmalar gerçekleştiren uzmanların bu konu hakkında yaptığı değerlendirmeler de dikkate değer niteliktedir. Örneğin ağırlıklı olarak son dönem askerî tarihi hakkında yaptığı çalışmalar ile tanınan Edward Erickson Osmanlı Genelkurmayının Irak’a yönelik stratejik hatasını bir çelişki ekseninde izah etmeye çalışmaktadır:

‘‘Belki de Türklerin savaşın ilk günlerinde yaptıkları en önlenebilir ve ciddi hata, Mezopotamya’da yeterli savunma güçleri bulundurmamaktı. Şattülarap’ın korunmasız bırakılması kapıyı Mezopotamya’daki İngiliz güçlerine açtı ve onlar da bütün savaş boyunca burada kaldılar. İngilizler sonunda bölgeye Türklerin burada bulundurdıklarının iki katı asker gönderdiler. Bu, imparatorluk için birbiriyle çekişen farklı stratejik öncelikler yaratan ve savaşın sonuna kadar süren tehlikeli bir durumdu’⁴⁴

2. Kut Kuşatması Sonrasında 13’ncü Kolordu’nun İran İçerisine Gönderilmesi ve Bu Durumun 6’ncı Ordu’nun Bağdat Savunmasına Etkisi

Osmanlı Genelkurmayının savaşın ilk seyirlerinde Irak’a yönelik hatalı inisiyatifleri İngiliz kuvvetlerinin ilgili coğrafyaya yerleşmesine olanak sağlamıştır. Fakat 1915 yılının yaz aylarından itibaren sahadaki İngiliz kuvvetlerinin Londra ve Delhi hükümetlerinin yaşadıkları anlaşmazlıklar neticesinde lojistik, insan kaynağı, iklim vb. faktörleri dikkate almaksızın Basra istikametinden Bağdat’a doğru hareket etmeleri, bu duruma paralel olarak Türk kuvvetlerinin bu süreçte alanda bulunan 35’nci ve 38’nci tümenlere ek olarak yeni oluşturulan 45’nci Piyade Tümeni ile Doğu Cephesi’nden gelen takviye 51’nci ve 52’nci Piyade tümenlerin sayesinde kuvvetlenmesiyle güç dengesi tam tersine dönmüştür. Bunun sonucunda İngiliz kuvvetleri 1915 yılının aralık ayı içerisinde Bağdat’a ulaşmadan Selman-ı Pak adı verilen noktada durdurulmuş akabinde Kut adı verilen noktada kuşatılmıştır. Böylece Irak’ta Türkler ile İngilizler arasında Kasım 1914 tarihinden itibaren devam eden mücadele de farklı bir eksene doğru kaymaya başlamıştır⁴⁵.

General Townshend’in komutası altında yer alan İngiliz kuvvetlerinin Kut’ta kuşatıldığı sırada Goltz Paşa, Osmanlı Genelkurmayının emri ile Irak’ta yer alan birliklerin komutasını üstlenmek amacıyla bölgeye hareket etmiştir. Nitekim kendisi, aralık ayı içerisinde Irak’a ulaşarak birliklerin komutasını üstlenmeye başlamıştır. Fakat aynı süreçte kuşatma altında yer

⁴³Cemal Paşa, *Hatıralar*, Yay., Hz., Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 171.

⁴⁴Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, s. 76-77.

⁴⁵*Bolvadinli Mehmet Sinan Bey’in Harp Hatıraları*, Mehmet Sinan Bey, Yay., Hz., Servet Yaşar, Hasan Babacan, Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 43-vd; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, s. 152-157; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun*, s. 87.

alan İngiliz birliklerini rahatlatmak amacıyla General Baratov öncülüğündeki Rus kuvvetlerinin İran'dan Bağdat istikametine doğru hareket etmeleri Türk-Alman ittifakının yönünü İran'a çevirmesine neden olmuştur⁴⁶.

Esasında İran, Türk-Alman ittifakının savaşın başından itibaren etkili olmaya çalıştığı, üzerine birtakım stratejiler ve faaliyetler tatbik etmeye çalıştığı bir ülke olarak ön plana çıkmıştır. Türk-Alman ittifakının İran'daki temel maksadı, Cihâd-ı Ekber'i bu ülke üzerinden Afganistan, Pakistan ve Hindistan'a taşıyarak İngiltere'yi sömürgelerinde hapsedmek olarak tasarlanmıştır. Nitekim bu kapsamda Osmanlı Genelkurmayı bir taraftan 1914 yılının Eylül ayından itibaren Ömer Naci, Ruşeni Bey, Rauf Bey gibi önemli Teşkilat-ı Mahsusa üyelerini bu alana göndererek diğer taraftan da Tahran'da bulunan sefirî Asım Bey aracılığıyla kendisini İran'da konumlandırmaya çalışmıştır. Türk tarafının bu teşebbüsüne Almanlar ise İran'da bulunan konsolosluk çalışanları ve istihbarat elemanlarının faaliyetleri vasıtası ile karşılık vermiştir. Fakat bilhassa 1915 yılının bahar aylarından itibaren Türkler ile Almanlar arasında İran konusunda derin fikir ayrılıklarının oluşması ittifakın sahadaki etkinliğini yavaş yavaş ortadan kaldırmıştır. Bunun sonucunda Almanların İran'da Türklerden bağımsız bir şekilde hareket ederek dengeleri tamamen kendi lehlerine çevirme girişimlerine hali hazırda İran'da etkin bir askerî güce sahip Rusya kayıtsız kalmamış ve başta Tahran olmak üzere İran'ın önemli bir kısmını 1915 yılının sonuna kadar işgal etmiştir. Böylece İran'daki Türk-Alman ittifakı da büyük bir yara almıştır⁴⁷.

Goltz Paşa'nın geniş yetkiler ile Irak'a tayin edilmesi ise hali hazırda İran'a yönelik sürecimde kalan Türk-Alman ittifakının yeniden gündeme gelmesini sağlamıştır. Bu kapsamda Goltz, aralık ayı içerisinde Irak'a geldikten sonra ilk etapta Kirmanşah'a doğru ilerleyen General Baratov komutası altındaki Rus kuvvetlerini durdurabilmek için Şevket Bey'in emri altında üç taburluk bir Türk birliğini Batı İran'a sevk etmiştir. Arkasından da bir Alman subayın komutası altında yer alan başka bir Türk taburunu ilgili alana göndermiştir. Fakat Batı İran'daki durumun kötüleşmesi üzerine Bağdat'ta daha fazla bekleyemeyerek Kirmanşah'a hareket etmiştir. Nitekim 1 Ocak günü Kirmanşah'a vararak vaziyeti bizatihi yerinde görmüştür. Kirmanşah'daki durumun Rusların lehine gelişme ihtimalinin artması üzerine çok fazla itimat ettiği Albay Bob'u İran Cephe Komutanı olarak tayin ederek yeniden Bağdat'a dönmüştür⁴⁸.

Albay Bob'un İran'da yer alan kuvvetlerin komutanı olarak tayin edilmesi Batı İran'daki durumun Türk-Alman ittifakının aleyhine gelişmesini engelleyememiştir. Hatta ocak ayı içerisinde şiddetlenen çatışmalar nedeniyle Albay Bob, Goltz'a bir ara görevi bırakmak

⁴⁶Sean McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, Çev., Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 226; Goltz, *Osmanlı-Alman İlişkileri*, s. 127-135; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun*, s. 143-144.

⁴⁷Ramazan Sonat, "Tahran Sefirî Asım Bey'in Raporları Doğrultusunda Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran'daki Rus Askerî Varlığı Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 18, (Kasım 2018), s. 179-191; Mansoureh Ettehadiyyeh, "İran Geçici Hükümeti", *İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, Edit., Touraj Atabaki, Çev., Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 10-12; Touraj Atabaki, "Doğu'ya Yöneliş: İran'da Osmanlı İstihbarat Servisinin Faaliyetleri", *İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, Edit., Touraj Atabaki, Çev., Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 29-37; Sadık Sarısan, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi Atatürk Yolu*, S. 16, (1997), s. 501-513; Rıdvan Ayaydın, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016; Çağdaş Yüksel, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Teşkilat-ı Mahsusa*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Denizli 2019, s. 92-120; Sadık Sarısan, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz İle İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri", *OTAM*, 7, (1996), s. 209-217; Koloğlu, *Curnalcilikten*, s. 109-113; Goltz, *Osmanlı-Alman İlişkileri*, s. 117-120; Falkenhayn, *Birinci Dünya*, s. 59.

⁴⁸Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun*, s. 145; Goltz, *Osmanlı-Alman İlişkileri*, s. 141-143; McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 226.

istediğini iletmıştır. Bu arada Türk kuvvetleri ve İran'da yer alan yerel kuvvetlerin fazla mukavemet gösterememesi nedeniyle Baratov önderliğindeki Rus ilerleyişi hız kazanmıştır. Nitekim şubat ayına gelindiğinde Batı İran'daki durumun ciddi anlamda kötüleşmesi üzerine Goltz Paşa bu alana yönelik birtakım yeni inisiyatifler alma kararı almıştır⁴⁹.

Goltz Paşa'nın bu süreçte aldığı en radikal hüküm Enver Paşa'nın Ocak 1916 tarihinde orduya yönelik gerçekleştirdiği yeni düzenlemesi çerçevesinde takviye güç olarak Bağdat'a gönderilmesine karar verilen 2'nci ve 6'ncı tümenlerden 2'nci Tümeni Batı İran'a sevk etmek olmuştur. Fakat onun bu girişimi de pek bir fayda getirmemiş ve şubat ayının sonlarında Rus kuvvetleri Kirmanşah'ı işgal etmiştir⁵⁰.

Goltz Paşa'nın bütün bu çabalarına karşılık mart ve nisan ayları Türk ve Rus kuvvetlerinin Batı İran'daki konumlarını sağlamlaştırması ile geçmiştir. Aynı süreçte Goltz Paşa, Halil Paşa ile birlikte Kut'ta kuşatılan İngiliz birliklerine karşı kesin bir netice alabilmek için ciddi anlamda çaba sarf etmiştir. Fakat onun nisan ayının ortalarına doğru hastalanıp hayatını kaybetmesi ile İran'a yönelik Türk-Alman ittifakının geleceği tartışmalı bir hal almaya başlamıştır⁵¹.

Nisan ayının sonlarında kuşatma altında yer alan İngiliz kuvvetlerinin esir alınması Batı İran'da yer alan Baratov önderliğindeki Rus kuvvetlerinin Bağdat yönüne doğru hareketlenmelerine sebebiyet vermiştir. Bu kapsamda Rus kuvvetleri 3 Mayıs günü Paytak Boğazı'nı ele geçirerek Türk birliklerinin İran-İrak sınırının kesişme noktasında yer alan Hanekin'e çekilmesini sağlamıştır. Bu gelişme üzerine İran'da yer alan Alman ve Türk subayların Bağdat'a gitmeleri ile ülkeye yönelik Türk-Alman ittifakı çökme noktasına gelmiştir. Fakat Enver Paşa'nın içerisinde Alman subayların da yer aldığı maiyeti ile birlikte mayıs ayının ilk haftası Bağdat'a gelmesi İran'a yönelik Türk-Alman ittifakının yeniden önem kazanmasını sağlamıştır. Nitekim Enver Paşa Bağdat'a gelir gelmez burada bulunan 6'ncı Ordu'yu iki kısma ayırmış, 45'nci, 51'nci ve 52'nci tümenleri 18'nci Kolordu çatısı altında birleştirmiş buna mukabil 2'nci, 4'ncü ve 6'nci tümenleri ise Ali İhsan Paşa'nın komuta edeceği 13'ncü Kolordu çatısı altında birleştirerek İran'a sevk etme kararı almıştır. Böylece İran'a yönelik Türk-Alman ittifakı yeniden işlevlik kazanmıştır⁵².

Rusların üzerine sevk edilen 13'ncü Kolordu mayıs ayından itibaren başarılı operasyonlar gerçekleştirerek İran içerisinde ciddi bir mevki elde etmiştir. Hatta haziran ayında Kirmanşah'ı Rusların elinden almayı başararak ilk ciddi başarısını kazanmıştır. Temmuz ayına gelindiğinde ise bir başka önemli şehir olan Hemedan'ı ele geçiren 13'ncü Kolordu bu arada kendisini Bağdat'tan yaklaşık dört yüz kilometre uzakta bulmuştur⁵³.

13'ncü Kolordu'nun İran'da aktif bir pozisyon aldığı süreçte Irak'ta yer alan İngiliz kuvvetleri General Maude komutanlığı altında kendilerini yeniden reforme ederek Bağdat istikametine doğru yürüyüşe geçmek için emir beklemeye başlamışlardır. Fakat Maude, hazırlıklar tamamlanmadan yapılacak bir hareketin kesin bir netice vermeyeceğini düşündüğü için uzun bir süre birliklerini yerinden kımdlatmayarak en doğru zamanı beklemiştir. Nitekim

⁴⁹Goltz, *Osmanlı-Alman İlişkileri*, s. 147-151; McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 228; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun*, s. 145.

⁵⁰Goltz, *Osmanlı-Alman İlişkileri*, s. 151; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun*, s. 178.

⁵¹Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, Çev., Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti, Yay., Haz., Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 163-164; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun*, s. 183; Goltz, *Osmanlı-Alman İlişkileri*, s. 168-172.

⁵²Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun*, s. 183-184; Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in, s. 75-76; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, s. 215-216.

⁵³Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in, s. 77-83; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun*, s. 185; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, s. 216.

hem birliklerin hazırlıklarının tamamen bitmesi hem de iklimin elverişli olmasından ötürü Aralık 1916 tarihinde birliklerini Dicle Nehri üzerinden Bağdat'a doğru harekete geçirebilmiştir⁵⁴.

İngiliz kuvvetlerinin ilerleyişi karşısında bu sefer Bağdat'ta yer alan 6'ncı Ordu Karargahında bir panik havası oluşmaya başlamıştır. Bu panik havasını ortadan kaldıracı için Halil Paşa ilk iş olarak elinde bulunan kuvvetlerin yetersizliğini de düşünerek İran'da bulunan Ali İhsan Paşa'yı emri altındaki 13'ncü Kolordu ile birlikte Bağdat'a çağırıştır. Fakat ondan ilk etapta olumlu bir cevap alamamıştır. Bunun üzerine konunun önemini tekrardan Ali İhsan Paşa'ya anımsatarak 13'ncü Kolordu'nun Şubat 1917 tarihinde İran'dan Bağdat istikametine doğru hareket etmesini sağlamıştır⁵⁵.

Halil Paşa'nın çabaları ile 13'ncü Kolordu İran'dan hareket ettiği sırada İngiliz kuvvetleri ilerleyişlerini hızlandırmışlardır. Halil Paşa da Dicle Nehri üzerinde harekete geçen İngiliz kuvvetlerine karşı elinde bulunan kuvvetleri yüz kilometrelik geniş bir alana yayarak beklemeye başlamıştır. Fakat o, Maude önderliğindeki İngiliz birliklerinin nicelik ve niteliksel açıdan üstünlüğü ve kendi birliklerinin lojistik sisteminin işlevselliği⁵⁶ karşısında daha fazla dayanamayarak kuvvetlerini yerlerinden oynatmak zorunda kalmıştır. Şubat 1917 tarihi itibarıyla hız kazanan İngiliz ilerleyişi de mart ayının ortalarına doğru Bağdat'ın ele geçirilmesi ile nihayete ermiştir. 13'ncü Kolordu ise Bağdat ele geçirildiği sırada kendisini ancak yeni yeni Irak sınırlarına atabilmiştir⁵⁷.

Osmanlı Genelkurmayının Irak'ta İngilizler ile yoğun bir muharebe yaşanırken 13'ncü Kolordu'yu İran'a göndermesi ve 6'ncı Ordu'nun gücünü zafiyete uğratması oldukça tartışmalı bir karardır. En başta 13'ncü Kolordu'nun İran'a gönderilmesinde Türk tarafının mı yoksa Alman tarafının mı daha fazla etkisinin olduğu belirsiz bir konudur. Zira 13'ncü Kolordu'yu İran'a gönderen iradenin hali hazırda Irak'ta güçsüz bir şekilde vücut bulmuş askerî yapıyı hangi sebepler ile zafiyete uğratmayı göze aldığı meselesi oldukça karışıktır. Bu girişim Almanların Cihâd-ı Ekber'i İran'a ve onun ötesine yayma fikrine mi hizmet etmekteydi veya Türk tarafının Turan rüyasının bir neticesini mi yansıtmaktaydı. Bu konu kapsamında Türk ve Alman subayların anılarında geçen ifadeler tarafların birbirlerini suçlaması şeklinde tezahür etmektedir. Örneğin Liman von Sanders anılarında 13'ncü Kolordu'nun İran'a gönderilmesini Goltz Paşa'nın ölümünden sonra ortaya çıkan güç boşluğunun bir yansıması olarak değerlendirmiş ve Halil Paşa ile Ali İhsan Paşa'yı bu düşüncesiz girişimin baş sorumluları olarak tanımlamıştır. Liman Paşa'nın anılarında bu konu ile ilgili sarf ettiği şu sözler Türk ve Alman subaylar arasında yaşanan güç savaşını çok güzel bir şekilde özetmektedir:

“Irak'ta 6. Ordu'da açık bir sevk ve idare yok gibi görünüyor. Halil Paşa ordu komutanından başka her şeydir; Kutülamare muzafferiyetinden sonra İngilizlere Felâhiye'de taarruz ederek Irak'ın hiç olmazsa bir kısmını tahliye mecbur edecek yerde, çok nüfuzlu ve akıllı fakat entrikacı ve Almanlara dost olmayan İhsan Paşa'yı

⁵⁴British Army, “Operational Lessons”, s. 342; Ulrichsen, “The British Occupation”, s. 359-vd; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, s. 226-227.

⁵⁵Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in, s. 88-89.

⁵⁶Bilhassa Kut kuşatması sonrasında güçlendirilmesi gereken lojistik sistem güçlendirilmemiş ve ordu ikmal sisteminin zafiyete uğramasına neden olmuştur. Bu konuda yapılmış bir çalışma için bkz: Serdar Sakin, “Ordu Lojistik Sisteminin Önemi Açısından Kut'ül-Amare Savaşı ve Resulayn-Musul Menzil Hatrı”, *SBArD*, (Eylül 2009), s. 13-25.

⁵⁷Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, s. 227-228; Ulrichsen, “The British Occupation”, s. 360; Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in, s. 91-94.

Hanikin üzerinden Kirmanşah'a gönderiyor ve Rusların birkaç taburla (2-3), birkaç süvari alayına (5 kadar) karşı, Türk basını tarafından göklere çıkarılan kolay bir takım başarılar kazanmak peşine düşüyor.

İran'a karşı yapılan bütün bu harekât boşluğa kılıç sallamak gibidir. Çünkü birincisi oradaki başarı devamsızdır; ikincisi halkı askerliğe alışmamış ve güvenilmez olan İran üzerine yapılması tasarlanan baskının, Dünya Savaşı'nın sonucu üzerine hiçbir tesiri yoktur'.⁵⁸

Liman Paşa her ne kadar 13'ncü Kolordu'nun İran'a gönderilmesini Halil Paşa ve Ali İhsan Paşa'nın düşüncesiz girişimi olarak ifade etse de bu kolordunun içerisinde yer alan Alman personelin varlığını tam anlamıyla izah edememiştir. Ayrıca o, Irak'ta İngilizler ile yoğun bir muharebe yaşandığı sırada 13'ncü Kolordu'nun hangi maksatlarla İran'a gönderildiği konusunda da net bir fikir üretememiştir. Fakat Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun savaş sırasında İstanbul'daki büyükelçiliğinde askeri atışe olarak görev yapan General J. Pomiankowski anılarında bu girişimin temel sebebini Enver Paşa'nın Panturanizm planının yansımaları olarak açıklamıştır. Pomiankowski, planın hazırlanışını ve Almanların bu planın neresinde olduğunu anılarında şu sözler ile değerlendirmiştir: “*Planın hazırlanışında herhalde Enver ve Halil'in yanında Orsova'da General Falkenhayn ile Enver Paşa'nın görüşmelerinin payı ve ayrıca General Lossow'un da etkisi bulunduğu sanılıyordu. Alman personel ve birliklerinin İrandaki ileri harekâta büyük ölçüde katılmış oldukları da ayrıca dikkat çekicidir. Bunlar, istihkâm subaylarının büyük bir kısmı ve özel bir istihkâm komandosu ile iki Alman seyyar hastanesi ve birde Alman kamyon konvoyunu oluşturuyordu*”.⁵⁹

13'ncü Kolordu'nun İran içerisine Panturanizm ideolojisi sebebi ile sevk edildiğini iddia eden bir diğer isim Ahmet İzzet Paşa olmuştur. Anılarında bu işin en büyük müsebbibini Enver Paşa olarak gösteren Ahmet İzzet Paşa meseleyi daha da ileri götürerek Ali İhsan Paşa'nın bile 13'ncü Kolordu'nun tamamının İran'a sevk edilmesi konusunda muhalif bir tutum takındığını şu sözler ile iddia etmiştir:

“Şu durumlara göre, 6. Ordu'ca kabul edilecek genel plan neden ibaret olmalıydı? En tabii olarak hatıra gelen tedbir, Kutü'l-Amare kuşatmasından serbest kalanları da Felâhiye'deki kuvvetlerimize katmak ve Kutü'l-Amare Zaferi'yle heyecana kapılan ahaliden büyücek bir kuvvet teşkil ederek İngilizlerin Felâhiye güneyindeki asıl kuvvetlerini dört taraftan sıkıştırıp tehdit ederek geri çekilmeye ve Irak'ı boşaltmaya zorlamak ve kuşatma ile General Townshend'in âkibetine uğratmaktır.

Felâhiye'deki askerimizi mağlup edemeyen bir düşmanın, bu asker takviye edilip arttırılırsa karşısında mağlup olması çok muhtemeldir. Fakat bu esnada cepheye gelmekle şeref veren genel karargâh, yine fîtuhat hastalığına tutularak taban tabana zıt bir karar aldı. Bütün 13. Kolordu'yu, kumandanı Ali İhsan Paşa'nın da görüşüne aykırı olarak İran'a saldırttı.

Ayrıntılarına gerek görmediğim bu İran seferine dair işittiğim bir konferansa göre, İhsan Paşa bu seferde harekâtı gerçekten güzel bir şekilde yönetmiş ve pek çok askeri meziyetler göstermiştir. Fakat bu kolorduyla muktedir kumandanının buradaki her bir galebesi, genel karargâhın hesabına yazılacak stratejik bir hatadır. Çünkü 6. Ordu'yu

⁵⁸Sanders, *Türkiye'de*, s. 164-165.

⁵⁹Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun*, s. 185.

böyle maddi ve fikri kuvvetten mahrum etmekle, ikinci defa olarak Irak facialarına sebep olmuştur”⁶⁰

13’üncü Kolordu’nun İran’a gönderilmesini Panturanizm ideolojisi ile bağdaştıran bir başka üst düzey isim Cemal Paşa olmuştur. Cemal Paşa’nın bütün muharebe alanlarına yönelik gerçekleştirdiği değerlendirmelere ek olarak bu konu ile ilgili anılarında sarf ettiği şu cümleler hem yapılan stratejik hatayı hem de ideolojik amacı göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir: “*Küt-ül Ammare’deki İngiliz ordusunun esir düşmesinden sonra, Irak ordusunun bir kısmının alınarak İran’da fetihlerle görevlendirilmesi, sonunda Bağdat’ın düşmesine sebep olmuştur*”⁶¹

Olayların başrolünde yer alan Ali İhsan Paşa kaleme aldığı anılarında en çok Liman von Sanders ve Falkenhayn gibi Alman subayların birçok muharebe alanında birliklerin savaşma kabiliyetini olumsuz etkilediklerini ve onların Türk subaylarını pasif hale getirmeye çalıştıklarını eleştiriye tâbi tutmuştur. Ayrıca Ali İhsan Paşa anılarında sık sık Alman subayların yanı sıra Enver Paşa ile 6’ncı Ordu Komutanı Halil Paşa’yı düşüncesiz hareket etmek ile suçlamıştır. Kendisinin komuta ettiği 13’ncü Kolordu’nun İran’a gönderilmesini ise istenmeyerek yapılan bir aksiyon olarak tanımlamıştır⁶².

Ali İhsan Paşa’nın yanı sıra Kazım Karabekir Paşa’da anılarında Almanların İran’a yönelik arzu ve emellerinin bu ülkeye yönelik bir harekâtı zorunlu kıldığını ifade etmiştir. Kazım Karabekir Paşa’nın henüz 13’ncü Kolordu İran’a sevk edilmeden önce Goltz Paşa ile gerçekleştirdiği görüşmenin akabinde dile getirdiği şu cümleler kayda değer niteliktedir: “*Zavallı İran’ın vaziyeti hakkında mütalaa serdine lüzûm kalmıyor. Fena olan cihet şu ki Almanlar da kendi hesaplarına çalıştıklarından ileride Irak cephesini zarara sokacak münasebetsizlikleri Türk kanıyla durdurmaya çalışacağımıza şüphe etmiyordum. Almanların bütün aşiretleri İran’a fazla düşman kuvvetleri celb etmektedir. Bu suretle Alman ordusuna yardım ettikleri gibi şimdiden taraftar ve nüfuz kazanarak harp sonunda İran’da bazı siyasi kazançlar teminine çalışıyorlar*”⁶³

Tartışma ve Sonuç

Ağırlıklı olarak Alman etkisi altında bulunan Osmanlı Genelkurmayının Birinci Dünya Savaşı sırasında harp alanlarına yönelik inisiyatifleri özelde Bağdat’ın genelde Irak coğrafyasının tamamının elden çıkışına neden olan en önemli etken olmuştur. En başta Almanların doğuda savaşı ekseriyetle Kafkasya ve Mısır’a yayma istekleri buna bağlı olarak Osmanlı Genelkurmayını ordu birliklerini çoğunlukla bu alanlara yönlendirmeye zorlamaları Irak coğrafyasının âtil bir vaziyette kalmasına neden olmuş ve bu durumdan istifade eden İngilizlerin bölgede yerleşik bir vaziyet almalarına sebebiyet vermiştir. Nitekim Osmanlı Genelkurmayının kendilerine sağladığı boşluktan yararlanan İngilizler kısa sürede bölgede yerleşik pozisyonlardan taarruz konumuna geçerek Irak coğrafyasında daha fazla mevki elde etmeye başlamışlardır. İngilizler mevki kazandıkça da Bağdat’ı ele geçirmenin kendileri açısından zor bir olay olmayacağını düşünerek bu noktaya doğru ilerleyişlerini sürdürmüşlerdir. Fakat İngiliz birliklerinin sahada karşılaştıkları bazı problemler ve Osmanlı Genelkurmayının seferberliğin ilk zamanlarında yaptığı hatadan vazgeçip Irak’a ek birlik sevkiyatı

⁶⁰Paşa, *Feryadım*, s. 233-234.

⁶¹Paşa, *Hatıralar*, s. 215.

⁶²Sabis, *Harp Hatıralarım*, C. 1, s. 76-vd, 194-195; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, C. 4, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s. 15, 22-24.

⁶³Karabekir, *I. Dünya*, s. 508.

**HISTORY
STUDIES**

1746

Volume 11
Issue 5
October
2019

gerçekleştirmesi ile Bağdat'a yönelik bu ilk teşebbüs Kut duvarına çarparak başarısızlıkla neticelenmiştir.

Her ne kadar İngilizler Bağdat'ı ele geçirme noktasında ilk etapta başarısız olsalar da Irak'ta yerleşik bir pozisyona sahip olmalarının avantajlarını kullanarak kısa süre sonra tekrar bu girişimlerini tatbik etmek istemişlerdir. Nitekim Kut kuşatması sonrasında Türk-Alman ittifakının ortak bir projesi şeklinde 13'ncü Kolordu'nun İran'a gönderilmesi ve Irak'ta yalnız savunmaya 18'nci Kolordu'nun bırakılması İngiliz birliklerinin sahada lojistik, insan kaynağı vb. enstrümanlarla desteklenmesi ile birleşince bu amacın gerçekleşmesi için ortada hiçbir gerekçe kalmamıştır. Netice itibarıyla Ortadoğu'nun en önemli üs merkezlerinden birisi olan Bağdat'ın İngilizler tarafından ele geçirilmesi hem onlar adına Irak'ın kontrol altına alınmasını sağlamış hem de ilerleyen süreçlerde bir anlamda Anadolu coğrafyasına gerçekleştirilecekleri olası bir harekâtın yapıtaşını oluşturmuştur.

Bağdat'ın hem Anadolu hem de Arabistan coğrafyasının kesişiminde yer alması, Ortadoğu'nun en önemli üs merkezlerinden birisi olması ve ona sahip olana vadettiği avantajlar bu kadar belirginken Osmanlı Genelkurmayının Birinci Dünya Savaşı sırasında onu bir değil iki defa savunmasız bırakması nasıl açıklanabilir? Kanaatimize göre Osmanlı Genelkurmayı belirlediği öncelikli -Kafkas ve Mısır- savaş alanlarında Almanların desteği ile elde edeceği başarılarla çok fazla güvendiği için özelde Bağdat'ın genelde Irak coğrafyasının elden çıkabileceği ihtimalini hiçbir zaman öngörememiştir. Bu sebepten hem savaşın başında hem de Kut kuşatmasının ardından Irak'a ayrılan kuvvetleri farklı harp alanlarına sevk etme konusunda hiçbir beis görmemiştir. Ayrıca bu teşebbüsün arkasında güçlü bir Alman desteğinin olması Osmanlı Genelkurmayının aldığı kararı iç muhasebe edebilmesine olanak sağlamamıştır. Bunlara ek olarak Enver Paşa'nın tek adam yönetimi ve yalnızca Türk subaylar ile değil Alman subaylar ile görüş alışverişinden olabildiğince kaçınması da yabana atılmayacak bir gerekçe olarak ortada durmaktadır.

Bu olumsuzluklar göz ardı edildiğinde yine de Osmanlı Devleti savaş sırasında Bağdat'ı elinde tutabilir miydi? Kanaatimize göre bu sorunun cevabını verebilmek bir hayli güçtür. Fakat bilhassa savaşın başlangıcında Irak'ta yer alan 12'nci ve 13'ncü Kolordu'yu yerlerinde tutup onların birtakım ek kuvvetlerle desteklenmesi durumunda İngilizlerin bölgede yerleşik bir pozisyon almaları geciktirilebilirdi. Bu durumda Osman Genelkurmayına zaman kazandıracağı için Irak'ta daha güçlü bir savunma anlayışının benimsenmesine bir anlamda olanak sağlayabilirdi. Ayrıca Osmanlı Genelkurmayının 13'ncü Kolordu'yu İran'a göndermek yerine müttefiklerini desteklemek maksadıyla Avrupa'ya gönderdiği birlikleri Irak veyahut diğer zayıf savaş noktalarında kullanabilmesi de onun harp kabiliyetine pozitif açıdan katkı sağlayabilecek etkenlerden birisi olarak ortaya çıkabilirdi.

Kaynakça

The National Archives

Foreign Office (FO) 416/111

Kaynak Eserler

- Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım, İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri*, Yay. Haz., Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, C. 1, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.
- AKSAKAL, Mustafa; *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- AKTAŞ, Hayati; “Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’de Görev Yapan Alman Subaylarının Faaliyetlerinin Bir Değerlendirmesi ve Türk Askerinin Konumu”, *History Studies International Journal of History*, Vol., 11, Issue., 2, (April 2019), s. 469-482.
- ATABAKI, Touraj; “Doğu’ya Yöneliş: İran’da Osmanlı İstihbarat Servisinin Faaliyetleri”, *İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, Edit., Touraj Atabaki, Çev., Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 29-43.
- AYAYDIN, Rıdvan; *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin İran’da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016.
- Bolvadinli Mehmet Sinan Bey’in Harp Hatıraları*, Mehmet Sinan Bey, Yay., Hz., Servet Yaşar, Hasan Babacan, Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- BOZTEMUR, Recep; “Arap İsyanı, 1916-1918”, *Mülkiye*, C. XXXV, S. 272, (2011), s. 61-79.
- Cemal Paşa, *Hatıralar*, Yay., Hz., Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- ÇİÇEK, M. Talha; “Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası ve ‘Arap İhaneti’ ” *Divan*, C. 17, S. 32, (2012/1), s. 169-188.
- _____; “İttihatçılar ve Şerif Hüseyin: Mekke İsyanının Nedenleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 16, (Yaz 2013), s. 41-57.
- ÇOLAK, Mustafa; *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- DONOHUE, M. H.; *İngiltere’nin İran/Azerbaycan Seferi 1918*, Çev., Cengiz İ. Çay, Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul 2016.
- ERICKSON, Edward J.; *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu*, Çev., Mehmet Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.
- ETTEHADİYYEH, Mansoureh; “İran Geçici Hükümeti”, *İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, Edit., Touraj Atabaki, Çev., Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 9-28.
- FALKENHAYN, Eric von; *Birinci Dünya Savaşı’nda Almanya*, Çev., Kurmay Yarbay Bursalı Mehmet Nihat, Yay., Hz., Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.

- GOLTZ, Colmar Von Der; 20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri “Golç Paşa’nın Hâtıratı”, Çev., E. Kay. Salih Mayakuşu, Yay., Hz., Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Hafız Hakkı Paşa’nın Sarıkamış Günlüğü, Yay., Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- Irak Cephesi’nden Burma’ya Savaşın ve Esaretin Günlüğü, Taşköprülü Mehmed Efendi, Haz., Mesut Uyar-Ahmet Özcan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.
- KARABEKİR, Kâzım; I. Dünya Savaşı Anıları, Yay., Hz., Ziver Öktem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.
- KARACA, Taha Niyazi; Sınırları Çizen Kadın İngiliz Casus Gertrude Bell, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- KARATAŞ, Kenan; Gertrude Bell İsyan, En Kitap Yayınları, İstanbul 2018.
- KARPAT, Kemal; Osmanlı’dan Günümüze Ortadoğu’da Millet, Milliyet, Milliyetçilik, Çev., Recep Boztemur, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- KAŞIYUĞUN, Ali; Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na Girişi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.
- KAYALI, Hasan; Jön Türkler ve Araplar, Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918), Çev., Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- KOLOĞLU, Orhan; Curnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa’ya, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2017.
- KÖSE, İsmail; İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- _____; Büyük Oyun’un Küçük Aktörü Şerif Hüseyin, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- KRESS, von; Son Haçlı Seferi Kuma Gömülen İmparatorluk, Çev., Tahir Balaban, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- Lieutenant Colonel P. T. Crowley British Army, “Operational Lessons of the Mesopotamia Campaign, 1914-1918”, *Defence Studies*, Vol., 4, No., 3, (Autumn 2004), s. 335-360.
- MCMEEKIN, Sean; I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Rolü, Çev., Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- MÜHLMAN, Carl; İmparatorluğun Sonu 1914, Çev. Kadir Kon, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
- POMIANKOWSKI, Joseph; Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü, Ter., Kemal Turan, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014.
- POPPELWELL, Richard; “British intelligence in Mesopotamia 1914-1916”, *Intelligence and National Security*, 5:2, (1990), s. 139-172.
- Röportaj: “Osmanlı Savaşı Neden Kaybetti?”, *Atlas Tarih*, Dosya Editörü: Tuncay Yılmaz, S. 56, (Aralık 2018-Ocak 2019), s. 90-107.
- Rumbeyoğlu Fahreddin-Mehmed Nâbî, “Osmanlı Devleti’nin Son Yıllarında Dış Politika Meseleleri IV: Muhammere”, *Tarih Okulu Dergisi*, Aktaran., Ünal Taşkın, XIX (7), (Eylül 2014), s. 837-841.

- SABİS, Ali İhsan; *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, C.1, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.
- _____; *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, C.4, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.
- SAKİN, Serdar; “Ordu Lojistik Sisteminin Önemi Açısından Kut’ül-Amare Savaşı ve Resulayn-Musul Menzil Hattı”, *SBarD*, (Eylül 2009), s. 13-25.
- SANDERS, Liman von; *Türkiye’de Beş Sene*, Çev., Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti, Yay., Haz., Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.
- SARISAMAN, Sadık; “Ömer Naci Bey Müfrezesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi Atatürk Yolu*, S. 16, (1997), s. 501-513.
- _____; “Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz İle İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri”, *OTAM*, 7, (1996), s. 209-217.
- SLUGLETT, Peter; “An improvement on colonialism? The ‘A’ mandates and their legacy in the Middle East”, *International Affairs*, 90:2, (2014), s. 413-427.
- SONAT, Ramazan; “El Aneze Aşireti Ekseninde Birinci Dünya Savaşı’nın Gölgesinde Devlet-Aşiret İlişkisi ve Yansımaları Üzerine Bir Tarih Kritiği”, *History Studies International Journal of History*, Vol., 10, Issue., 4, (June 2018), s. 167-187.
- _____; “Tahran Sefiri Asım Bey’in Raporları Doğrultusunda Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran’daki Rus Askerî Varlığı Üzerine Bir İnceleme”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 18, (Kasım 2018), s. 179-191.
- _____; “İki Farklı Hükümet İki Farklı Yaklaşım: İngiltere’nin Birinci Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya Harekâtının Şekillenmesinde Londra ve Delhi’nin Rolü ve Kut’ül Amâre Meselesine Yönelik Yeni Yaklaşımlar”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl 17, S. 26, (Bahar 2019), s. 71-84.
- SOY, H. Bayram; “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ‘Orta Doğu’da’ Alman-İngiliz Mücadelesi”, *Türkiye Günlüğü*, S. 81, (Yaz 2005), s. 104-117.
- TAŞKIRAN, Cemalettin; *Ana Ben Ölmedim, Birinci Dünya Savaşı’nda Türk Esirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- ULRICHSEN, Kristian Coates; “The British Occupation of Mesopotamia, 1914-1922”, *The Journal of Strategic Studies*, Vol., 30, No., 2, (April 2007), s. 349-377.
- UYAR, Mesut; “Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War”, *War in History*, 20(4), (2013), s. 526-544.
- _____-Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- ÜÇÜNCÜ, Uğur; “Birinci Dünya Savaşı’nda Mustafa Kemal Paşa’nın Osmanlı Ordusu’ndaki Alman Subaylarına Bakışı”, *OTAM*, 39, (Bahar 2016), s. 241-267.
- ÜZEN, İsmet; “Birinci Dünya Savaşında Sina ve Filistin Cephesindeki Türk-Alman Subayların Çeşitli Konularda Çatışması (1914-1918)”, *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 3, (2014), s. 77-100.

WHITECOTTON, Victoria; “The Iraqi Mandate: An Examination of the Relationship between Britain and Iraq in the Aftermath of the First World War, *Saber and Scroll*, Vol., 1, Issue., 3, Article 7, (Fall 2012), s. 65-75.

YILDIZ, Gültekin; “Birleşik Harekât Tecrübesi Olarak Cihan Harbinde Türk-Alman Askerî İttifakı”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 191-202.

YÜCE, Samet; *Britanya’nın Ortadoğu Politikası ve Gertrude Bell*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2018.

YÜKSEL, Çağdaş; *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Teşkilat-ı Mahsusa*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Denizli 2019.

İnteraktif Kaynaklar

<https://www.britannica.com/event/World-War-I/Killed-wounded-and-missing>. Erişim Tarihi: 25.02.2019

http://www.uwosh.edu/faculty_staff/henson/188/WWI_Casualties%20and%20Deaths%20%20PBS.html. Erişim Tarihi: 25.02.2019